

واژگان عربی و فلسفه زبان

تألیف

جرجی زیدان

ترجمه

دکتر عبدالوحید نویدی (مدرس دانشگاه تهران)

دکتر عدنان طهماسبی (دانشیار دانشگاه تهران)

دکتر جواد اصغری (دانشیار دانشگاه تهران)

شماره مسلسل ۱۰۰۰۱

شماره انتشار ۴۰۷۱

انتشارات دانشگاه تهران

Zaydan, Jirji	سرشناسه
زیدان، جرجی، ۱۸۶۱-۱۹۱۴م.	عنوان قراردادی
الفلسفه اللغویه والالفاظ العربیه. فارسی	عنوان و نام پدیدآور
واژگان عربی و فلسفه زبان = ترجمه الفلسفه اللغویه والالفاظ العربیه/ تألیف جرجی زیدان؛ ترجمه عبدالوحید نویدی، عدنان طهماسبی، جواد اصغری.	مشخصات نشر
تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۸.	مشخصات ظاهری
۱۳۱ص.	فروست
انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۴۰۷۱.	شابک
978-964-03-7375-0	وضعیت فهرست‌نویسی
فیبا	یادداشت
کتابنامه.	موضوع
زبان عربی-- واژگان	موضوع
زبان-- فلسفه	شناسه افزوده
نویدی، عبدالوحید، ۱۳۶۲- مترجم	شناسه افزوده
طهماسبی، عدنان، ۱۳۳۶- مترجم	شناسه افزوده
اصغری، جواد، ۱۳۵۷- مترجم	شناسه افزوده
دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات	رده‌بندی کنگره
PJ۶۱۶۶ ۱۳۹۸	رده‌بندی دیویی
۴۹۲/۷۸۱	شماره کتابشناسی ملی
۵۷۰۸۷۹۸	

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: واژگان عربی و فلسفه زبان

تألیف: جرجی زیدان

ترجمه: دکتر عبدالوحید نویدی- دکتر عدنان طهماسبی- دکتر جواد اصغری

ویرایش ادبی: فاطمه شیخ‌لو

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۸

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مترجمان است»

بها: ۱۷۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

ج	مقدمه مترجمان	.....
خ	مقدمه چاپ دوم	.....
خ	مقدمه چاپ اول	.....
۱	زبان	.....
۷	اصل زبان‌ها	.....
۹	ضمایر	.....
۱۰	اعداد	.....
۱۱	اسم‌های ضروری زندگی	.....
۱۳	ماهیت زبان عربی	.....
۱۷	انواع علوم زبانی	.....
۱۷	سطوح کلی دانش‌های زبانی	.....
۱۷	پیش‌درآمد	.....
۱۸	موضوع این کتاب	.....
۱۸	نتیجه	.....
۱۹	مسئله اول	.....
۱۹	قلب	.....
۲۰	ابدال	.....
۲۵	مسئله دوم	.....
۲۸	نحت (تلفیق کلمات)	.....
۴۰	اشتقاق‌ها و تصریف‌های جدید	.....
۴۱	افعال مزید و صرف آنها	.....
۴۵	تصریف‌های اسمی	.....

مسئله سوم	۴۹
مسئله چهارم	۶۱
اسم اشاره و اسم موصول	۶۶
ارتباط اصل اسم‌های اشاره و موصول با ضمائر	۶۷
مسئله پنجم	۶۹
نتیجه	۷۱
توقیفی یا قراردادی بودن زبان	۷۱
شیوه طبیعی سخن گفتن	۷۲
تفاهم و توافق	۷۲
نقش تقلیدی	۷۴
تفاهم به وسیله اشاره	۷۵
ارتباط به وسیله آوا	۷۸
نقش گفتاری و آواشناختی	۸۱
اختراع خط	۹۷
شیوه طبیعی اختراع خط	۹۷
تاریخ خط	۹۹
۱ خط هیروگلیف	۱۰۰
۲ خط هیتی	۱۰۵
۳ خط میخی	۱۰۷
۴ خط چینی	۱۰۷
شمارش و اعداد	۱۰۹
شیوه یادگیری شمارش و اختراع اعداد	۱۰۹
اعداد	۱۱۰
اعداد هندی	۱۱۲

مقدمه مترجمان

پژوهش در حوزه زبان عربی پیشینه‌ای بسیار طولانی دارد. باید گفت نخستین پژوهش‌ها و اندیشه‌ها در میان عالمان مسلمان، مربوط به زبان عربی بوده است. نام‌های مطرح در این حوزه چنان پرآوازه و جهانگیر است که تکرار آنها شاید برای خوانندگان این مقدمه ملال‌آور باشد. نام‌های آشنایی چون سیبویه، خلیل‌بن احمد، فراء و کسایی و حتی شخصیت‌های متأخری چون ابن‌جنی، ابوعلی فارسی، عبدالقاهر جرجانی، راغب اصفهانی، ابن‌منظور و صدها چهره دیگر از پژوهشگران و عالمان حوزه‌های عربی، همه تلاش و بلکه حیات خود را صرف دستور زبان، واژه‌شناسی و بلاغت عربی کردند. حاصل این تلاش‌های عظیم در طی سده‌های طولانی، پدید آمدن بنایی چنان مستحکم برای علوم زبان عرب بود که دیگر کمتر محقق و عالم زبان عربی و حتی جریان علمی و تحقیقی یارای ایستادگی در برابر آن یا تغییر آن را داشت؛ اما این بنای عظیم و باشکوه بی‌تردید نقصی اساسی در خود داشت که انسان را به یاد معماری سنمار می‌اندازد! این معمار اسطوره‌ای، ساختمانی شکوهمند ساخته بود که می‌شد با برداشتن یک آجر آن، کل آن را فروپاشید! حال، نظام متقن و مستحکم نحو و لغت‌شناسی عربی نیز دچار چنین نقصی بود. علوم زبان عربی، مسیری را پیموده بود که با روح زبان سازگار نبود. این مسیر، مسیر عقلانی کردن، منطقی کردن و تحمیل شرایط ارسطویی «عامل و معمول» و «قیاس منطقی» بود که باعث می‌شد قواعد ساحت دیگری از اندیشه بشری، یعنی فلسفه همراه با اصطلاحات فنی و جهت‌گیری ویژه خود، به حیطة زبان وارد شود. به همین سبب بود که علوم نحو و لغت بسیاری از مواقع در مواجهه با مسائل زبانی به بن‌بست می‌خوردند و از پاسخگویی به آنها عاجز می‌ماندند یا برای ساده‌ترین پدیده‌های زبانی چنان پاسخ‌های پیچیده‌ای ارائه می‌کردند که بیش از همسویی با پدیده زبانی و روح زبان، تداعی‌کننده مسائل منطقی و فلسفی بودند. گذشته از این، چالش دیگری که در این پژوهش‌ها دیده می‌شد، این بود که گویا این محققان، پدیدار شدن زبان عربی را همزمان با بروز شعر جاهلی و صعالیک می‌دیدند و از روند تکاملی آن تا زمان تجلی اوج و ابهت آن در قالب شعرهای معلقات و... اطلاعاتی نداشتند. حتی کسانی که واژه‌نامه‌های معتبری چون *معجم‌العین* و *لسان‌العرب* را نوشتند، به‌ندرت اشاره‌ای به پیشینه زبان عربی قبل از ادب دوران جاهلی کرده‌اند و چنین به‌نظر می‌رسد که گویی آنان آغاز این زبان را از همان دوران پنداشته‌اند. این واژه‌نامه‌نگاران حتی هنگام جمع‌آوری معانی مختلف یک واژه که از دوران جاهلیت به بعد را شامل می‌شد، یقین نکردند که این معانی گوناگون و گاه متعارض و متضاد، در چه دوره‌های تاریخی به‌کار رفته‌اند و هر معنا متعلق به کدام برهه تاریخی است؟

براساس آنچه گفته شد، دانستیم که در مجموعه کتاب‌ها، نوشته‌ها و تحقیقات سنتی مربوط به حوزه زبان عربی، نوعی انقطاع تاریخی دیده می‌شود؛ بنابراین آنچه می‌تواند پاسخگوی بسیاری از سؤالات حوزه زبان عربی باشد که نحویان و لغویان قادر به حل آن نبودند، بازگشت به پیشینه بسیار عظیم و طولانی زبان عربی است. پیشینه‌ای که چه بسا بالغ بر دو هزار سال باشد. تجلی این تاریخ قطعاً در خانواده زبان‌های سامی است و کسی که به پژوهش در حوزه زبان‌هایی چون عبری، آرامی، سریانی، حبشی، اکدی، سومری و بابلی روی آورد، بی‌شک به باورهایی خواهد رسید و مسائل لاینحل زبان عربی چنان برایش ساده خواهد بود که مدعای نحویان و لغویان در نظرش رنگ خواهد باخت. علت موارد خلاف قاعده در قرآن کریم که در واقع خلاف قواعد وضع‌شده توسط نحویان است، علت بروز موارد شاذ در شعر و نثر قدیم، سؤالاتی چون دلیل برعکس بودن عدد و معدود ۳ تا ۹ در جنسیت و بسیاری از سؤالات و چالش‌های دیگر در زبان عربی در تحقیقات تاریخی و زبان‌شناسی تاریخی نهفته است، نه بر ساخته‌های ذهنی و منطق‌تراشی و تحلیل قیاس.

کتاب *فلسفه زبان عربی* نوشته جرجی زیدان دانشمند لبنانی که بیش یک قرن از نگارش آن می‌گذرد، در واقع یکی از اولین آثار جدی در این زمینه است که عرب‌زبانان به رشته تحریر درآوردند. البته باید اقرار کنیم که پیش از این کتاب، شرق‌شناسانی چون نولدکه و نیکلسون آثار ارزشمندی در زمینه زبان‌های سامی و تدوین دستور زبان آنها و احیای متون مهم نگاشته‌شده به این زبان‌ها، پدید آورده‌اند؛ اما اثر پیش رو خاص زبان عربی است و اثری کم‌نظیر در این زمینه محسوب می‌شود. نویسنده بی‌آنکه به سراغ آرای نحویان سنت‌گرا برود و بکوشد با روش عامل و معمول و قیاس و یافتن ریشه سه‌حرفی کلمات مشکلات زبان را حل کند، به تاریخ زبان عربی وارد شده و روند تحولی پدیده‌های زبان عربی را در مجموعه‌ای از زبان‌های سامی بررسی کرده است؛ بنابراین رویکرد جرجی زیدان در کتاب خود در آن زمانه بی‌نظیر بوده است بعدها چنین کتاب‌هایی با این رویکرد توسط اروپاییان و عرب‌زبانان به رشته تحریر درآمد که البته از این کتاب کامل‌تر و دارای نگرشی وسیع‌تر بود؛ اما در هر حال، جای این کتاب که دارای فضل تقدم در این میدان است، در عرصه پژوهش‌های زبان عربی خالی بود. بنابراین مترجمان با دغدغه‌پر بارتر کردن تحقیقات تاریخی در حوزه زبان عربی دست به ترجمه این کتاب زده‌اند. امید آنکه محققان، استادان و صاحب‌نظران، ما را از اندیشه‌ها و طرح‌های کارساز خود بی‌بهره نسازند.

دکتر عبدالوحید نویدی (مدرس دانشگاه تهران)

دکتر عدنان طهماسبی (دانشیار دانشگاه تهران)

دکتر جواد اصغری (دانشیار دانشگاه تهران)

مقدمه چاپ دوم

سال ۱۹۰۴

روزی که این کتاب به سال ۱۸۸۶م در بیروت به چاپ اول رسید، گمان نمی‌رفت که دوباره تجدید چاپ شود؛ زیرا موضوع کتاب، فلسفی و جدید بود و تنها گروه اندکی از ادیبان و دوستداران پژوهش‌های عقلی و فلسفی، به آن اهتمام داشتند. تعداد این افراد در هر زمان و مکانی، به‌ویژه در بلاد عربی که بیشتر توجه آنها به علم و ادبیات است، اندک است. این افراد به پژوهش‌های عقلی و فلسفی که حتی در میان غربی‌ها نیز جدید است، توجهی از خود نشان نمی‌دادند. تمام شدن چاپ اول کتاب حاکی از فزونی زبان‌دانان و زبان‌شناسان است. این کتاب از همان ابتدای ظهور، مورد توجه و اقبال زبان‌شناسان غیرعرب قرار گرفت. نمونه‌هایی از کتاب حاضر نزد برخی انجمن‌های شرق‌شناس اروپایی فرستاده شد که تحسین و اعجاب آنها را در پی داشت؛ از جمله «انجمن آسیایی ایتالیا» بود که جرجی زیدان خود یکی از اعضای فعال آن به‌شمار می‌رفت. مجله علمی «مکتب» که در آستانه صادر می‌شود، به ترجمه کتاب به زبان ترکی اهتمام ورزید و آن را به سال ۱۸۹۳م و بعد از آن، در شماره‌های پیاپی منتشر نمود و مدتی بعد در کتاب جداگانه‌ای به چاپ رساند.

موضوع کتاب، پژوهشی تحلیلی درباره چگونگی ظهور و رشد زبان عربی است، به این اعتبار که زبانی اکتسابی و تابع قانون عام پیشرفت است. محور پژوهش حاضر، پنج مسئله و یک نتیجه است:

مسئله نخست: الفاظی که از نظر لفظی و معنایی به هم نزدیک‌اند، گونه‌های مختلف یک لفظ واحد هستند.

مسئله دوم: الفاظ مانعه که بر معنای غیرمستقل دلالت دارند (مانند حروف جر، عطف، زائد و...) در واقع باقی‌مانده‌های الفاظ معنادار و مستقل هستند.

مسئله سوم: بیشتر الفاظ مانعه که بر معنای مستقل دلالت دارند، با بررسی به ریشه‌ای دوحرفی برمی‌گردند که تقلیدی از آواهای طبیعی هستند.

مسئله چهارم: تمام الفاظ مطلق مانند ضمائر، اسم‌های اشاره و... را با بررسی می‌توان به یک یا چند لفظ ارجاع داد.

مسئله پنجم: الفاظی که برای دلالت معنوی به‌کار می‌روند، در اصل برای دلالت حسی وضع گشته و به دلیل تشابه در تصاویر ذهنی، حمل بر مجاز شده‌اند.

نتیجه: زبان عربی در اصل از ریشه‌هایی تک‌هجایی تشکیل شده است. بیشتر این ریشه‌ها، از تقلید آواهای خارجی و برخی دیگر از تقلید آواهای طبیعی گرفته شده‌اند که انسان به‌طور غریزی آن‌ها را بر زبان جاری می‌کند؛ بنابراین برای اثبات این نتیجه باید ابتدا آن مسائل و مقدمات پنجگانه ثابت شوند. برای اثبات مسائل پنجگانه و نتیجه مذکور از قوانین طبیعی و عواملی کمک گرفته شد که هنوز هم در زبان ما تأثیرگذارند.

در چاپ دوم، اصلاحات ارزشمندی به کتاب اضافه شد. بخش‌های کاملی در موضوع خط، شیوه طبیعی پیدایش آن و اصل خط‌های معروف در جهان متمدن امروزی به کتاب اضافه شده است. چگونگی یادگیری عدد، اختراع اعداد، اصل اعداد هندی و شیوه انتقال آن به جهان، در بخش پایانی کتاب نیز گنجانده شده است.

پژوهش در فلسفه زبان هنوز هم جدید است و به نقد و بررسی دقیق نیاز دارد. از صاحبان قلم و زبان‌شناسان تقاضا داریم که در این موضوع تأمل، و به نقد و بررسی آن بپردازند تا به نوعی بتوان از نتایج پژوهش‌ها و تحقیقات آنها در این زمینه بهره برد.

علاوه بر این کتاب، کتاب دیگری در حوزه تاریخ زبان عربی به چاپ خواهیم رساند؛ زیرا معتقدیم که زبان عربی، موجودی زنده و تابع قانون عام پیشرفت است. در آن کتاب به مسائلی چون تنوع، انشعاب، رشد و پیشرفت واژگان و ترکیب‌های زبان عربی پرداخته خواهد شد. الفاظ غیرعربی و ترکیب‌های نامأنوس و ناآشنا از دوره جاهلی و اسلامی گرفته تا دوره معاصر نیز در کتاب مذکور از نظر خواهند گذشت و به واژگان دخیل در زبان عربی و الفاظ اداری، علمی، فلسفی، پزشکی، دینی و زبانی دوره‌های مختلف به همراه مثال‌هایی اشاره خواهد شد.

مقدمه چاپ اول

پژوهش حاضر را به صاحب‌نظران و محققان تقدیم می‌کنم تا در آن تأمل نمایند و اگر آنان را پسند افتاد، از آنان می‌خواهم تا چنین پژوهش‌های مفیدی را بسط و گسترش دهند. می‌دانم که این موضوع، وسیع و پردامنه است و پرداختن به آن نیازمند تألیف‌های گران‌سنگ است. همچنین می‌دانم که در سویداء^۱ کسانی هستند که با علم و اطلاع گسترده خود در زبان و غیر آن، شایسته‌اند که در این موضوع بسیار بیش از من سخن بگویند و احتمالاً آنچه تاکنون آن‌ها را از این دست پژوهش‌ها بازداشته است، دغدغه آنان از نیافتن خوانندگانی باشد که موضوع بحث‌های آن‌ها را آن‌طور که شایسته است، ارج نهند یا با امعان نظر و بررسی‌های موشکافانه به موضوع آنان توجه کنند.

اگر آنان در ازای زمانی که برای نوشتن صرف می‌کنند، به سود و زیان مادی آن توجه کنند، شاید [بتوان گفت که] برای این دغدغه آنان، دلیلی بوده که باعث توقف و درنگ آنان شده است؛ اما این دانشمندان به دلیل دوست داشتن علم و برای روشننگری اذهان، به منافع و فوائد مالی که در قبال این کار عایدشان می‌شد، هرگز اهمیت نمی‌دادند. ایشان برای عموم افراد که خود نیز یکی از آنان‌اند، بیشتر به لذت ادبی قانع شدند. بنابراین اگر بعد از مدتی، اذهان خوانندگان، چه هم‌وطن، چه غیرهم‌وطن، متوجه آنان شود، ایشان غالباً هر به دو غایت (منافع مالی و لذت ادبی) می‌رسند. به اصل موضوع برمی‌گردم و از آنان می‌خواهم تا در این موضوع، بر علم ما بیفزایند و مرا به دلیل اشتباهات و خطاهایم مؤاخذه کرده، سپس آن را اصلاح نموده و از سر اشتیاق به گفتن حقیقت، در جایی که نقدی لازم باشد، از من انتقاد کنند. من از آنان سپاسگزارم. گمان نشود که من در پرده سخن می‌گویم یا حقایق را وارونه جلوه می‌دهم یا سپاسگزار اهل علم و فضیلت نیستم؛ آنان را که تمام هم‌وغمشان، کشف و شناسایی حقایق به بهترین شکل ممکن است، در این کار بر من، فضل و منتی است که جبران آن ممکن نیست. من به ناتوانی و امکان اشتباه و نقص در نوشته‌ها و آرای خود به‌خوبی آگاهم؛ هرچند که جای این بحث‌ها را اکنون در اینجا نمی‌بینم.

---

۱. سویداء، نام یکی از چهارده استان کشور جمهوری عربی سوریه است. این استان در جنوبی‌ترین نقطه سوریه قرار دارد، و تنها استانی است که دروزی‌ها در آن اکثریت دارند. در گوشه و کنار این استان، آثار گوناگونی از دوران مختلف برجای مانده است. تاریخ شهر سویداء به دوران پیش از اسلام برمی‌گردد. سنگ‌نوشته‌های موجود نشان می‌دهد که مردم سلوکی بر مردم آرامی چیره شده و مدتی بر این منطقه حکم رانده‌اند. در سال ۸۸ قبل از میلاد، پادشاهی نبطی این شهر را اشغال می‌کند، در جنگی که به نام موناثا (امتان) معروف است، بر «سلوکیان» غلبه می‌کند و شهر سویداء را تحت نفوذ خود قرار می‌دهد. اماکن تاریخی و گردشگری و آثار باستانی از دوران «آرامی»، «ساسانی»، «نبطی» و «سلوکی» در گوشه‌وکنار این استان به چشم می‌خورد (م).

به هر حال قبول دارم که کتاب را باعجله نوشتم و زمان کافی برای توجه و دقت بیشتر، مراجعه و بازنگری در آن و زدودن خطاها و عیب‌های آن را نداشتم و گاهی اوقات هم از ذکر نکات مهم و ضروری غفلت نمودم و گاهی نیز به نکاتی اشاره کردم که اصلاً ارتباطی با موضوع نداشته و نباید به آنها اشاره می‌کردم. مهم‌تر از همه اینکه، کتاب را ناتمام رها کرده و به‌طور کامل و تا آخر، آن را تکمیل نکرده و فرایند تکمیل و اتمام چاپ آخر، صحافی و توزیع آن را به یکی از دوستان واگذار نموده‌ام. همه اینها به‌دلیل انگیزه‌هایی بود که مرا به شتاب واداشت (زیرا من در آستانه سفری دور و دراز بودم)؛ بنابراین از صاحبان فضل و تحقیق که دوست دارم برای روشن شدن حقیقت مرا نقد کنند، پیشاپیش عذرخواهی می‌کنم.

همین‌جا از خوانندگان می‌خواهم که از سر رضایت و با روی باز به این سطور اندک بنگرند. این کار نه به‌دلیل انتشار کتاب و سود بردن، بلکه برای آشنا شدن با ملاحظات و اظهارنظرهای بنده است تا با شیوه من در بررسی زبان، آشنا شوند و در آن تأمل کنند. می‌دانم که من یا درست گفتم یا دچار اشتباه شدم یا اینکه گاهی درست گفته و گاهی دچار اشتباه شدم و مکان‌های هر کدام را بیان کردم، از خدا می‌خواهم که جاهای درست برجاهای اشتباه برتری، و کتاب فایده‌ای داشته باشد که حداقل آن، توجه انظار به این مباحث باشد، از جهتی که من در پیش گرفتم.

۱۵ جولای ۱۸۸۶م